

<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2211>

Prof. Dr. İsmet EMRE

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı, Ankara / TÜRKİYE

Arş. Gör. Zeynep Gözde KOZLU

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı, Ankara / TÜRKİYE

Citation: Emre, İ. & Kozlu, Z. G. (2020). Edebiyat kuramlarının ontolojisi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(63), 3834-3846.

EDEBİYAT KURAMLARININ ONTOLOJİSİ

ÖZET

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi edebiyat biliminin de bilim olarak kabul edilmesinin ardından edebiyatın geneline yönelik bazı kuramsal çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu süreçten itibaren gerek edebiyat eserine ve yazara gerekse bu ikisinin okuyucu ve toplum ile ilişkisine yönelik yaklaşımlar kendini göstermiştir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de geleneksel eleştiri kuramlarına ilaveten pozitivist eleştiri, sosyolojik eleştiri, Marksist eleştiri, psikanalitik eleştiri, yapısalcılık, postyapısalcılık ve alımlama estetiği gibi belli başlı kuramlar sistematik hale gelmiştir. Bu çalışmada on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından başlayıp yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğine ulaşan süreçlerdeki edebiyat kuramlarının varoluş gerekçeleri, doğaları ve işlevleri üzerinde durulacaktır. Bir bütün olarak söz konusu edebiyat kuramlarının her birinin edebiyat alanına ne gibi katkılar sunacağı konusunda genel değerlendirilmeler yapılacak, böylece edebiyat kuramlarının ortak paydasına yönelik bazı tespitler ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, edebi eser, edebiyat bilimi, edebiyat kuramları, edebiyat yöntemleri, edebiyat eleştirisi

ONTOLOGY OF LITERARY THEORIES

ABSTRACT

From the second half of the 19th century, after the acceptance of literary science as science, as in other social sciences, some theoretical studies have emerged for the whole of literature.

From this period, the approaches to both the literary work and the writer and also towards the relationship between these two and the reader and society have shown themselves. Since the first quarter of the 20th century, in addition to traditional criticism theories, major theories such as positivist criticism, sociological criticism, Marxist criticism, psychoanalytic criticism, structuralism, post-structuralism and reception aesthetics have become systematic.

In this study, existential rationale, nature and functions of literary theories in the processes starting from the second half of the 19th century to the first quarter of the 21st century will be emphasized. As a whole, general evaluations will be made on how each of these literary theories will contribute to the field of literature, so that some determinations will be made for the common ground of literary theories.

Keywords: Literature, literary work, literary science, literary theories, literary methods, literary criticism

1. GİRİŞ

Edebiyat biliminin¹ birçok alanda olduğu gibi yöntem konusunda da kesinleşmiş, nesnel bir yargısı bulunmamaktadır. Aslına bakılırsa, nasıl ki bir nesneyi yorumlamanın birden çok yöntemi varsa, bir edebi eserin yahut edebiyata dönük herhangi bir oluşumun yorumlanmasında da birbirinden farklı yöntemlerin kullanılması oldukça doğal görünmektedir. Bununla birlikte, edebiyat dünyasını, edebiyat hayatını, edebi eseri, genel olarak edebiyatı belli değerler muvacehesinde yorumlamak bir zihniyet, dünya görüşü, perspektif ve algılama sorunudur. İşin doğrusu, edebiyat dünyasına yönelik her türlü bakış aynı zamanda bakan özenin içinde bulunduğu durum ve onda neyi görmek istediğiyle doğrudan

¹ Edebiyatın bilim olarak kabul edilmesinin ardından edebiyatın geneline yönelik bazı kuramsal çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu süreçten itibaren gerek edebiyat eserine ve yazara gerekse bu ikisinin okuyucu ve toplum ile ilişkisine yönelik yaklaşımlar kendini göstermiştir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de geleneksel eleştiri kuramlarına ilaveten pozitivist eleştiri, sosyolojik eleştiri, Marksist eleştiri, psikanalitik eleştiri, yapısalcılık, postyapısalcılık ve alımlama estetiği gibi belli başlı kuramlar sistematik hale gelmiştir. Bu çalışmada on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından başlayıp yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğine ulaşan süreçlerdeki edebiyat kuramlarının varoluş gerekçeleri, doğaları ve işlevleri üzerinde durulacaktır. Bir bütün olarak söz konusu edebiyat kuramlarının her birinin edebiyat alanına ne gibi katkılar sunacağı konusunda genel değerlendirilmeler yapılacak, böylece edebiyat kuramlarının ortak paydasına yönelik bazı tespitler ortaya konacaktır.

ilgili gibi görünmektedir. Elbette bu, edebi eserin, her bakana farklı yönünü gösterecek bir öz barındırmasıyla da doğrudan ilgilidir.

Edebiyat biliminin yöntem arayışı, edebi metni, onu oluşturan sosyal ve psikolojik koşullar ile yazarını, yazarının içinde bulunduğu psikolojiyi netleştirme amacından kaynaklanmaktadır. Bu da bizi edebiyat bilimini birinci dereceden metin çözümleme uğraşına, metnin oluşma koşulları, oluşum evreleri, oluştuktan sonraki dışsal yolculuk, bir meta üretim olarak okuyucu nezdinde bulduğu yankı ve bütün bu süreçlerde ortaya çıkan ilişki biçimlerinin mahiyetini çözme arayışına götürür. Haddizatında edebiyat dünyası ile edebi metnin bizatihi kendisini yakından seyretme, ona makroskopik ve mikroskopik nazarlar atfetmenin altında yatan temel gerekçe ve itici güç edebiyat biliminin çalışma alanlarını meşrulaştırıcı öğelerdir.

Edebiyatın mevcut çalışma alanlarını edebiyat teorisi [kuramı], edebiyat tarihi, edebiyat eleştirisi, edebiyat felsefesi, edebiyat sosyolojisi, edebiyat psikolojisi, edebiyat eğitimi, karşılaştırmalı edebiyat, edebiyat ve göstergebilim, edebiyat ve dilbilim olarak sınıflandırabiliriz (Emre, 2012: 97).

Edebiyat kuramı, edebiyat bilimi için en elzem alanlardan biridir. Fakat bugüne değin edebiyat bilimciler arasında edebiyat biliminin kuramları ve yöntemleri konusunda bütüncül bir uzlaşma sağlandığı söylenemez. Geçmiş zamanlardan günümüze edebiyatın tanımına, ilkelerine, kategorilerine, amacının ve işlevinin ne olduğuna edebi eserin varoluş tarzına, ölçütlerine; edebiyat-gerçek, edebiyat-dil, edebiyat-toplum, edebiyat-insan ilişkilerine, edebiyatın değer ve sorunlarına dair farklı açıklamalar yapılmıştır. Bunları farklı kategorilere göre sınıflandırmak mümkündür. Bu çalışmada 1900’lü yıllardan günümüze gelişen ve sistemleşen başlıca modern edebiyat kuramları incelenmiştir. Fakat modern olanı anlamak için modernizm öncesini tanımak, öğrenmek ziyadesiyle önemlidir. Bu sebeptendir ki esas konumuza geçmeden evvel klasik edebiyat kuramından kısaca söz etmek istiyoruz.

Klasik kuram, edebiyata ve edebi esere yönelik değerlendirmeyi yazar merkezli bir bakışla ele alır. Klasik kuram için bir anlamda biyografik yöntem tabiri de kullanılabilir. Çünkü modernizm öncesi dünyada, sadece edebiyat alanında değil; siyaset, tarih, kültür ve sanatın öteki alanlarında yapılan çalışmaların hemen hepsinde eserden ziyade insan merkezli bir düşünce hâkimdi. Bundan dolayı hayatın hangi alanına yönelik çalışma yapmış olursa olsun eserden ziyade o eserin yaratıcısı konumundaki yazara önem verilmekte idi. Bu yönüyle bakıldığında biyografik çalışmalarının çok eski yöntemlerden biri olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, bir eseri anlamanın, ona daha yakından bakmanın yegâne yöntemi olarak biyografinin gösterilmesi bugün itibariyle geçerliliğini yitirmiştir. Eser çözümlemelerinin yapılmadığı geçmiş dönemlerde biyografik çalışmalar ve biyografik yöntem, yazarın hayatından hareketle edebi metne ulaşma bilinçaltısını taşımak suretiyle edebiyat tarihine ciddi anlamda ışık tutmuşsa da bugün tam tersi bir görüşle, edebiyat bilimcileri biyografik çalışmaların bazen okuyucuyu eser hakkında yanlış, hatta olması gerekenin tam tersine yönlendirme riski bulunduğu görüşünü dillendirmektedirler.

Sanılanın aksine, sanatçı yazma eylemi için masanın başına oturduğu zaman sadece içinde bulunduğu ruh durumunu ve hayatın kendisinde tortulaştırdığı yaşam görüngülerini yazmaz. Bu esnada, onun bile farkında olmadığı bilinçaltı düzeyindeki pek çok öge devreye girerek bu yoğunlaşmış zihnin taşmasını sağlar ve ortaya tasarlananın dışında, onun çok daha ötesinde yeni şeyler çıkar. İşte biyografik görüşe yönelik eleştiriler tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır: Biyografik yazarları eser ile yazarı arasına paravan olmakta, böylece yazarı eserini gölgeleyici bir öge olarak sunmaktadırlar. Hatta Tahsin Yücel’in kitabında yer verdiği gibi “Paul Valéry, yaşamöyküsünün incelemeci için ‘zararlı’ olabileceğini çünkü çoğu zaman yapıtın kesin ve örgensel incelemesine girişmemek için ‘fırsat, bahane, yol’ olarak kullanabileceğini söyler (Yücel, 2007: 34). Wellek ile Warren’e göre;

“Bir sanat eseri ile o eserin yazarının hayatı arasında yakın bir ilişki olsa bile, bu hiçbir zaman, eserin yalnız hayatın bir kopyası olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Biyografik yaklaşım bir ferdin hayatını yazmak için geleneğe bağlı edebi düzeni bozarak, edebi eserin nasıl yaratıldığının anlaşılmasını güçleştirir. Biyografik yaklaşım, aynı zamanda, çok basit bazı psikolojik gerçeklere önem vermez. Oysa bir sanat eseri yazarının gerçek hayatından ziyade, onun ‘rüya’sını belirtebilir ya da arkasında gerçek şahsiyetinin saklandığı bir ‘maske’ ya da ‘karşı-kişilik’ ve nihayet yazarın kaçmak istediği bir hayatın aynası olabilir. Ayrıca,

unutmamamız gerekir ki, sanatkâr hayatı, sanat eserinde aslında olduğundan farklı yaşayabilir; orada gerçek hayat başka bir şekle bürünebilir ve yazar onu artistik geleneklere ve ön yargılara göre şekillendirmiş olarak bulur.” (Wellek ve Warren, 1983: 98).

Wellek ile Warren’in burada ileri sürdüğü düşünceler yirminci yüzyıl dünyası için sonuna kadar haklı gerekçeler içermektedir. Edebi metin ne hayatın ne de onu yazan kişinin birebir kopyasıdır. Fakat yine de biyografik yöntemin bütünüyle reddedilmesi doğru değildir. Belli çekinceler ortaya konulması kaydıyla edebiyat biliminin biyografik yöntemin nimetlerinden yararlanması elbette faydalı olacaktır. Yazarın rüyası, içine gizlendiği maskesi yahut ters bir aynada yansımaları olarak kabul edilsin her edebi eser bir muharrik, bir hareket ettiricinin varlığı sayesinde hayatîyet kazanmaktadır ve muhataplarının eserin gerisindeki saçaklanmayı, kökü, kaynağı bilmek istemesi kadar doğal bir şey olamaz. Bu da bize biyografik yöntemin sadece klasik devrelerin değil günümüz edebiyat dünyasının da hala kullanabileceği yöntemlerden biri olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızın bundan sonraki kısmında yirminci yüzyıldan günümüze edebiyata farklı bakış açıları kazandıran pozitivist eleştiri, sosyolojik eleştiri, Marksist eleştiri, psikanalitik eleştiri, yapısalcılık, postyapısalcılık kuramları ile alımlama estetiği kuramı üzerinde durulacaktır.

2. POZİTİVİST ELEŞTİRİ KURAMI

On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren insan ve hümanizm merkezli bir yeryüzü tasarımı, pozitivismi bilimsel bir yöntem olarak güçlendirmiş, sadece doğa bilimleri için değil sosyal bilimlerin de içinde bulunduğu daha esnek çalışma disiplinlerini de içine alacak geniş boyutlara vardırmıştır.

Pozitivist felsefenin kurucusu Auguste Comte’tur. Comte, sadece deneysel olanın gerçek olabileceğine atıfta bulunur ve sistemini anti metafizik üzerine kurar. Böylece, pozitivismde şüphecilik, agnostisizm, her türden esnek ve rölativist yaklaşımlar ile metafizik reddedilir. Dahası, mana adını verdiğimiz şey de maddenin bir uzantısı, onun mütemmimidir. Madde mana ayrımı kesinlikle kabul edilemez, her ikisi de bir bütündürler; dolayısıyla, yapılması gereken maddeye uygulanan yasaların manaya da uygulanmasıdır. Tabii bilimlerin bulduğu yöntemlerin sosyal bilimlere ve edebiyata uygulanması gerekir. Pozitif bilimlerde nasıl sebep sonuç ilişkisi bağlamında analitik bir akış var ise sosyal bilimlerde de böyle olmalıdır; her şey bir sebebe irca edilmelidir. Bu manada yazar ve onun yetiştiği sosyal çevre ile fiziksel çevre bilinmeden, genetik ögeler hesaba katılmadan eserin anlaşılması mümkün değildir.

Pozitivist edebiyat anlayışının önde gelen kuramcısı Hippolyte Taine’dır. Ona göre bir yazarın hayatını bilmeden eserini bilmek mümkün değildir. Yazarın biyografisi ise üç kavramdan hareketle tespit edilebilir: zaman, mekân ve genetik özellikler. Ona göre;

“Manevi bilimlerle ilgili eserlerin babası sadece ruh değildir. Eserin ortaya çıkışına insan her şeyiyle katılabilir; karakteri, eğitimi ve hayatı, geçmişi ve yaşamakta olduğu anı, ihtirasları, kabiliyetleri ve meziyetleri, sıkıntıları, fikirlerinin ve tesirlerinin ifadesini bulduğu hemen her şey, düşündüğü ve yazdığı şeylerde iz bırakır.” (Grisebach, 1995: 9).

Taine’in, ırk, zaman ve mekân üçlemesinin herhangi bir yazarın “kimlik” tespitindeki önemi edebiyat bilimi çevrelerinin malumudur. Bu anlayışa göre; ırk, genel olarak mizaç ve bedensel yapının belirlediği özelliklere bağlanan, “Doğuştan gelme ve kalıtsal ruhsal eğilimler bütünüdür.”; çevre “Bir halkın içinde bulunduğu koşulların tümüdür.” ve dünden bugüne yönelik bir içtepi “Gelişimi içinde bir halkın ruhunun eriştiği noktadır,” zamandan ayrılamaz (Carloni ve Filloux, 1984: 35).

Klasik teoriyle de benzerlik taşıyan; ancak katı maddeci bir anlayışın damgasını vurduğu bu kuram merkezine saf nesnelciliği yerleştirir. Hippolyte Taine, bir edebi eser hakkında hüküm vermek için yapılması gerekenleri ise şu şekilde özetler:

“Benim izlemeye çalıştığım yeni yöntem, insan yapıtlarını niteliklerinin belirtilmesi, nedenlerinin araştırılması gereken olgular ve ürünler olarak ele almaktır, o kadar. Böyle anlaşılabilir bir bilim ne suçlar ne bağışlar: Saptar ve açıklar yalnızca... Bazen portakal, bazen köknar ağacını, bazen zakkum, bazen kayın ağacını eşit bir ilgiyle inceleyen bir bitkibilimci gibi davranır; o da bir tür uygulamalı bitkibilimdir, ama bitkilere değil de insan yapıtlarına uygulanır.” (Carloni ve Filloux, 1984: 32).

Pozitivist kuramın bütün olarak edebiyat biliminde asli bir yöntem olduğu ve bağımsız bir yaklaşma biçimini kurduğu söylenemez. Belki yazarın hayatına dair öncesinde olmayan yeni ve farklı birtakım yaklaşım biçimleri ortaya konmuştur ancak özellikle edebiyat metninin tahliline dair ciddi yaklaşımlar geliştirilememiştir.

Pozitivist edebiyat kuramı kendisini özellikle roman türünde göstermiştir. Bilhassa on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp yirminci yüzyılın başına kadar etkili olan Natüralist edebiyat akımına ilham veren pozitivist edebiyat kuramı kendine özgü bir roman anlayışını geliştirmiştir: Zola'nın "deneysel roman" adını verdiği bu tür gerçekten de edebiyatı bir laboratuvar gibi düşünüp fizik ve kimyanın kurallarını edebi metne uygulama arayışı içinde olmuştur.

3. SOSYOLOJİK ELEŞTİRİ KURAMI

Sosyolojik yöntem, bir bakımdan pozivist yöntemden ayrılarak bağımsız hale gelmiş, edebiyat sosyolojisinin ortaya çıkardığı bir uygulamadır. Edebiyat metinlerinin içerik çözümlemesine dayanan bu yöntem, aynı zamanda metindeki sosyal unsurları ayrıştırarak edebiyattan hareketle toplumu tanımayı, dolayısıyla edebi metni sosyolojik bir vesika olarak değerlendirmeyi amaçlar. Böylece, bir edebi metin içerik bakımından tahlil edilmek suretiyle hangi çağın, hangi yüzyılın ürünüyse o döneme ait zihniyet, örfler, adetler, giyim kuşam, modalar vs. bakımından değerlendirmeye tabi tutularak hem sosyoloji ve sosyal tarihin hem de kültür tarihinin malzemesine dönüştürülmüş olur.

Aslına bakılırsa, Türkiye'de yayınlanan edebiyat tarihlerinde en etkin şekilde kullanılan yöntemlerden biri sosyolojik yöntemdir. Edebiyat ve edebi eserle ilgili tahlil ve malumatlara geçilmeden önce dönemin sosyal, siyasal, kültürel atmosferi verilir, ardından yaşadığı toplumun bir parçası, dolayısıyla ürünü olan yazar hakkında bilgi sunumunun ardından edebi metinler sunulur idi. Bu bakımdan Türkiye'deki edebiyat meraklıları, amatör ve profesyonel düzeydeki edebiyat bilimi mensuplarının en yakından tanıdığı yöntemlerden biri kuşkusuz sosyolojik yöntem olagelmıştır.

Wellek ile Warren'e göre (1983: 98):

"Edebiyatla toplum arasındaki ilişkileri incelemede en çok kullanılan metot, edebi eserleri, sosyal olayların ifadesi ve sosyal vesikalar olarak incelemektir. Edebiyattan sosyal konular hakkında bazı bilgiler elde edilmesi mümkündür. Aslında bu, edebiyatın, sistematik araştırmacılar tarafından ilk kullanıldığı sahalardan biridir. İngiliz şiirinin tarihi hakkında ilk eserlerden birini yazmış olan Thomas Warton, edebiyatın 'bir çağın özelliklerini sadakatle kaydeden ve insan davranışlarını en güzel ve en anlamlı bir şekilde ortaya koyan kendine has bir özelliği olduğunu' iddia eder. Kendisi gibi eski eserlere önem veren edebiyat tarihçilerine göre edebiyat esasen bir kıyafetler, örf ve adetler hazinesidir; medeniyet tarihi, bilhassa şövalyelik ile onun çöküşünü anlatan bir kaynaktır. Bugünün okuyucularının çoğunluğu, yabancı toplumlar hakkındaki başlıca bilgilerini Sinclair Lewis'ten, Galsworthy'e, Balzac'tan Turgenyev'e kadar, okudukları romanlardan elde etmişlerdir."

Gerçekten de sosyoloji bilimi, özellikle art zamanlı malzemesinin önemli bir kısmını edebi metinlerden elde etmektedir. Hakeza, halk hikâyeleri, destan ve efsaneler ile seyirlik oyunlarına bağlı halk edebiyatı anlatılarından elde edilen sosyolojik veriler çıplak haliyle tarih biliminin sunduğundan çok daha fazla ve canlıdır. Aynı şekilde, sosyolojik yöntem yoluyla bugün Tanzimat yıllarına, Batılılaşmanın Türk insanı üstünde yarattığı etkiye ve onun toplumu dönüştürme biçimlerine, dönemin giyim kuşamına, adetlerine, insanlar arası ilişkilerin mahiyetine hep o dönemde kaleme alınmış roman, hikâye ve tiyatro metinlerinden hareketle ulaşılabilmektedir.

Köksal Alver'e göre (2004: 7-8):

"Edebiyat sosyolojisi incelemesi de tıpkı edebiyat sosyolojisi gibi sadece edebiyat metinlerinin sosyolojik okuması ile sınırlandırılmaz. Edebi metinlerin sosyolojik okumaya/eleştiriye tabi tutulması bu incelemenin bir yönüdür ve kesinlikle tümü değildir. Yazar/edebiyatçı, okur ve toplum merkezli incelemeler de birer edebiyat sosyolojisi incelemesidir. Gerek her alanın tek başına gerekse birbirleriyle ilişkileri, iletişimleri bağlamında araştırılmaları, analiz edilmeleri söz konusu incelemelerin önemli görünümüdür. İncelemelerin temel çıkış noktası ise edebiyat ilişkilerinden hareketle toplumsal olanı açıklamak, toplumsal ilişkilerle edebiyat ilişkilerinin

buluşma noktalarını analiz etmektir. Edebiyat sosyolojisi incelemesi bir nedenler, bir arka plan araştırmasıdır. Bir toplumun sosyo-politik durumu, tarihsel dönem ve konumu ile edebiyat arasındaki bağ, edebiyatın ortaya çıkış koşulları ve kendini oluşturma süreci, edebiyatın kimlik oluşumuna etkileri/katkıları, toplumun edebiyata ilişkin algısı, toplumda rağbet gören edebi türler yahut ilgi duyulmayan türler, edebiyatın popülerleşmesi, edebi zevkin oluşup oluşmaması, edebi akımların hangi dönemde, hangi sebeplerle ortaya çıktığı, piyasa-edebiyat ilişkileri, edebiyat ile siyasal-sosyal-ekonomik dönüşümler arasındaki bağ, yazar-eser-okur üçgeni, edebi kamuoyunun oluşumu, yazarın sosyal muhiti, edebi metinlerin birey ve topluma etkisi, edebi metinlerin bir milletin hayatındaki yeri vb. birçok mesele edebiyat sosyolojisinin inceleme alanına girmektedir.”

Görüldüğü üzere, edebiyat sosyolojinin kullandığı yöntem edebiyatın bütün tür, tarz, teori ve pratikleri bağlamında toplumun hemen bütün görünüm ve kategorileriyle hem dikey hem de yatay ilişkileri gözetilerek elde edilen karmaşık ilişkileri çözümlenmeyi gerektirmektedir.

4. MARKSİST ELEŞTİRİ KURAMI

Pozitivizmden ilham alan Marksizm, aslında bir dünya görüşü, sosyal, siyasal ve ekonomi boyutları da bulunan önemli bir ideoloji olmanın yanı sıra kendine göre bir sanat ve edebiyat felsefesi de geliştirmiştir. Marksist ideolojinin temeli ekonomi üzerine oturmaktadır. Tarihi maddecilikten de yararlanan Marksist ideoloji tarihin gelişmesinin somut birtakım kuralları olduğunu; bu kurallar mucibince insanlık tarihinin belli aşamalardan geçtiğini, ilkel-kominal dönem, kölelik, feodalizm, burjuvazi, kapitalizm, sosyalizm aşamalarından sonra komünizm aşamasının geleceği öngörüsünde bulunur.

Marksizm'e göre günlük hayatı birinci derecede etkileyen altyapı kurumları ile onun soyut değerlere dönüştürüldüğü üstyapı kurumları arasındaki ilişki aynı zamanda o toplumun geneli ve niteliği hakkında da bazı ipuçları taşır. Hatta bu o kadar böyledir ki insanın anlamının yolu bile doğrudan onun kendinden değil içinde yaşadığı toplumun niteliklerinden geçer: “Bir insan hakkındaki fikrimiz onun kendi hakkında düşündüklerine dayanmadığı gibi, böyle bir dönüşüm dönemini de kendi bilincine göre yargılayamayız; tam tersine, bu bilinçlilik maddi hayatta görülen çelişkilerden, toplumsal üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında var olan çatışmadan giderek açıklanmalıdır.” (Marx ve Engels, 2001: 10). Görüldüğü gibi Marks ve Engels'in ifadesinden yola çıkarsak, bireyi tanıma ve anlama yolunu bireyin kendisinden değil içinde yaşanılan toplumu, toplumun görüngüler dünyasını dolaşmak suretiyle elde etmiş oluyoruz. Bu da bizi ister istemez insan bilincini ve onun her türden üretimlerini toplumsal varoluş biçimlerinden öğrenebileceğimiz sonucuna götürür. Bu bağlamda, soyut karşılığı olan her türlü değer üstyapının bir yansıması olarak altyapı kurumlarını biçimlendirir, ona yön verir. Bir sonraki aşamada, üst yapının ürünü olan sanatın ve ona bağlı edebi ürünlerin döneminin zihniyetini yansıtmaya kadar doğal bir şey yoktur. Buradan hareket eden Marksist söylem, her edebi metinde üstyapı kurumlarının, dönemin belirleyici ideoloji ve zihniyetlerinin ipuçlarını arar ve onu tespitiye yönelik yöntemler geliştirir. Ancak değişmeyen, hep sabite olarak kalan gerçeklik bütün üretimlerin altında mutlaka bir ekonomik temel olduğu meselesidir:

“Yaşamlarının toplumsal üretiminde insanlar kaçınılmaz ve istençlerinden bağımsız belirli ilişkilere, maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına uygun üretim ilişkilerine girerler. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını, üzerinde hukuksal ve politik bir üstyapının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerinin tekabül ettiği gerçek temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, politik ve zihinsel yaşam sürecini koşullandırır.” (Marx ve Engels, 1995: 13).

Böylece maddi koşullar, her türlü yaklaşım biçiminde bir a priori ve içinden çıkılamayacak bir atmosfer olarak tahayyül edilir.

Marksist kuram ve estetiğe göre bir üst yapı kurumu olarak üretilen her türlü soyut değer doğrudan doğruya “egemen sınıfın düşüncelerini” barındırır. Bu da bizi herhangi bir durumu, olayı yahut metni tahlil ederken egemen sınıfın düşüncelerini tahlil etmeye götürür.

“Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır.” (Marx ve Engels, 1995: 43).

Berna Moran, Marksist estetiği iki döneme ayırır. Ona göre 1934’e kadar olan birinci dönemi ve toplumcu gerçekçilik kuramının kabul edildiği 1937’den sonraki ikinci dönemi ayrı ayrı düşünmek gerekmektedir.

“Marks, Engels ve Plehanov gibi düşünürlerin, sanat eseri ile ekonomik yapı arasındaki ilişkiyi araştırdıkları birinci dönemde, henüz Parti tarafından saptanmış kesin bir görüş yoktu. Sovyetlerde çeşitli akımlar ve bu arada Rus biçimcileri bile hoşgörü ile karşılanıyordu. İkinci dönem ise sanat anlayışının Sovyetlerde resmi bir nitelik kazanarak ‘toplumcu gerçekçilik’ adını aldığı dönemdir.” (Moran, 2010: 42).

Marksist kuramın ilk estetik kuramcılarında olan Plehanov, her türden sanat ve edebiyat ürününün toplumsal ilişkilerden doğan üstyapının semeresi olarak ortaya çıktığını söyler. Ona göre;

“Toplumsal ilişkilerin değişmesiyle birlikte insanların estetik zevkleri ve bunun sonucu olarak sanatçıların ürünleri de değişir. Belirli bir toplumsal çağda yaşayan bir kişi, hep bu çağın zevklerini yansıtan sanat ürünlerini tutar. Sınıflara bölünmüş bir toplumda belli bir çağa özgü zevkler, çokluk o toplumu meydana getiren sınıflara göre bölünürler. Toplumsal çevresinin bir ürünü olması dolayısıyla her sanat eleştirmeninin estetik yargıları, bu çevrenin özellikleriyle belirlenir. Eleştirmenin birbirine karşıt olan edebiyat yahut sanat okullarından birini öbürüne yeğ tutmaktan kendini alamayışı da bundandır.” (Freville ve Plehanov, 1968: 11).

Plehanov, buradan hareketle Kant ve Schiller’in sanatın, insanların can sıkıntısından kurtulmak için başvurdukları bir oyun olduğu ve bu sebepten de ondan yarar beklenilmemesi gerektiğini, sanat ve edebiyatın faydasının zaten kendinde içkin olduğuna ve güzelin aslında faydasız olduğu yönündeki görüşlerini de eleştirerek sanatın oyun değil bir “iş” olduğunu ve işten türediğini tartışmaya açar.

Plehanov, sanatta öz ve biçim meselesine de maddeci ve faydacı bir gözle bakar. Ona göre;

“Bir eserin dilini, üslubunu, kuruluşunu, estetik karakterini onun özü, içeriği, yani sanatçının belirttiği ideoloji, taşıdığı yaşantı ve gerçeğe bakarak yaptığı temsil belirler. Yücelme dönemlerinde, biçimle içerik ahenkli ve çözülmez bir bütünlük meydana getirirler. Eğer biçim içeriğin üstüne çıkıyorsa, o zaman, hiç çekinmeden toplumun bir çözülme ve gebelik dönemine girdiğini söyleyebiliriz.” (Freville ve Plehanov, 1968: 61).

Plehanov’a göre ideoloji ile sanat arasında adeta şaşmaz bir nedensellik bağı vardır ve sanatçı hangi sınıfın üyesi ise eseri de o sınıfın ideolojisini yansıtır. Elma ağacının elma, bir armut ağacının armut vermesi gibi bir şeydir bu (Moran, 2010: 49). Plehanov (1987: 109), içinde bulunulan zaman diliminin ve toplumsal koşulların, fiziksel doğa da dâhil olmak üzere insanların hayata bakışını, yorumlayışını biçimlendirdiklerini ifade eder. Hayata bakış da sanat da edebiyat da ekonomik ilişkilerin belirlediği, tortulaştırdığı, kristalize ettiği etkinlik ve üretimlerdir. Bir sonraki aşama ise toplumsal kategori ve yapıların kendi sanatlarını tam da dünya görüşü ve yaşam tarzına göre inşa ettikleri, sanat metinlerini açıklarken de dikkat edilmesi gereken hususun yine bu toplumsal kategori, katman ve sınıflar olduğudur. Böylece, Marksist estetiğin çıkış noktalarından birini tespit etmiş olmaktadır: Bir sanat ve edebiyat metninin ortaya çıkmasını sağlayan koşulların incelenmesi ve hem dönemden hareketle edebi metnin yorumlanması hem de edebi metinden hareketle dönemin sosyolojisine, ahlakına, genel geçer görüşlerine dair yargılara ulaşmanın üstesinden gelmek.

Marksist düşüncenin ikinci döneminde savunulan toplumcu gerçekliğine gelince; onun biraz daha derli toplu bir sistematiğe sahip olduğu ifade edilebilir. İdeolojinin arkasında bir devletin bulunması Marksist estetiğin yayılarak budak salması ve çeşitlenmesi yanında kurumsallaşmasının da yolunu açmıştır. Buna karşın Marksist ideologlar arasında bu estetiğe yönelik görüş ayrılıklarının olduğunu da söylemek gerekiyor.

Toplumcu gerçekliğin önde gelen kuramcılarında biri olan Georg Lukacs'a göre "Sanat bir yansıtmadır ve yansıtma yöntemleri başlıca ikiye ayrılır: Gerçekçilik ve doğalcılık. Bunlardan birincisi sosyal gerçekliği yansıtabilir, ikincisi yansıtamaz. Lukacs daha sonra Gorki gibi, gerçekçiliği de ikiye ayırır: Eleştirel gerçekçilik ve toplumcu gerçekçilik." (Moran, 2010: 55). Lukacs, buradan itibaren yazarın göreviyle ilgili, onun içinde yaşadığı topluma ayna tutarak yapısını kavraması gerektiğini söyler. Bir nevi çağın ruhuna, modalarına, alışkanlıklarına nüfuz etme işlevi yazarın belirleyici tutumu olmalıdır. Bu da bizi, özellikle anlatmaya dayalı metinlerde, roman ve öykülerde yaratılan karakterlerin tipik ve toplumca kendisine verilmiş rolü üstlenen kişilerin yaratılmasına ve entrikanın bu rol dağılımlarına göre yapılmasına götürür. Bu da açık şekilde toplumun kolektif kültür yapısının belirlediği kişilerin, yazarın kurguladığı tipler şeklinde edebi metinde tezahürü anlamına gelmektedir. Ona göre "Kapitalist işbölümünün insanın dolaysız bütünselliğini bozduğu, kapitalist düzen içerisinde çalışmaya egemen temel eğilimin insanı kendi kendisine ve işine yabancılaştırdığı bir gerçektir." (Lukacs, 1985: 60). İşte Marksist estetiğin ortaya çıkıp kapitalizm sürecinin tahrip ettiği her türden üretime kendi yordamınca yeni bir bakış açısı getirmesinin zemini böylece oluşmuştur: "İnsanın bir bütün olarak kavranabilmesi, onun fiziksel ve ruhsal güçlerinin parçalanamazlığının bilinebilmesi ancak toplumsal nedenlerin tümünün ortaya çıkarılmasıyla olasıdır." (Lukacs, 1985: 61).

Marksist kuramın bir yansıması olarak Marksist eleştiri sosyolojik eleştirinin ortaya çıkardığı verilerden yararlanır ancak ondan kesin çizgilerle ayrıldığı yerler de vardır. Hiç kuşkusuz, sosyolojik eleştiri tamamen bilimin özel yönüne vurgu yapan bir doğaya sahipken Marksist eleştiri aynı zamanda ideolojik bir öz taşır. Bu da onu daha başlangıçta nesnel olmak yerine taraf olmak gibi bir işleve büründürür. Yine aynı mantığın bir devamı olarak sosyolojik eleştiri bir tespit ve teşhisler yumağı iken Marksist eleştiri aynı zamanda çareler ve alternatifler üreterek reçeteler sunma sistemi olarak kendisini gösterir:

"Marksist eleştiri, sosyolojik eleştiri gibi genellikle bir sanat olayının nedenlerini araştırır. Ancak sosyolojik eleştiri bu nedenlerin çeşitli olabileceğini iddia ederken Marksist eleştiri ekonomik koşulları ve toplumdaki sınıf çatışmalarını esas alır ve olayı bunlarla açıklar. Örneğin, sanatın kökeninde 'iş'in yattığını, ilkel toplumların yaşamak için giriştikleri faaliyetlerden doğduğunu; romanın orta sınıfın güç kazanması sonucu ortaya çıktığını; sanat için sanat öğretisinin kapitalist düzende sanatçının toplumdan koparak kendini yabancı görmesiyle başladığını ve burjuva sınıfına karşı bu tutumun 'her şeyin satın alınabilir bir meta haline geldiği bu dünyada sanatçının meta üretmeme kararından' doğduğunu gösterir. Kısacası sanatın, sanat türlerinin, akımların, üsluplarının, ekonomik altyapı ve sınıf çatışmalarıyla ilişkilerini belirterek bunların nedenlerini ortaya koyar." (Moran, 2010: 87).

Plehanov, Marksist eleştiri kuramını temellendirirken maddeci eleştiri söz grubunu kullanır. Plehanov'a göre Marksist eleştirinin yapması gereken öncelikle bir sanat eserindeki fikirleri tahlil etmek ancak bununla yetinmeyerek, hemen ardından o eserdeki artistik nitelikleri de ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda;

"Maddeci eleştiri belirli bir edebi fenomenin toplumsal eşdeğerini araştırırken, eğer bu eşdeğeri bulmanın yeterli olmadığını ve sosyolojinin kapıyı estetiğe kapalı tutmayı, aksine, ardına kadar açması gerektiğini anlamazsa kendi kendisine ihanet etmiş olur... Her devrin artistik yaratış tarzına ait özellikler, bu yaratışın ifade ettiği toplumsal psikolojiye daima sıkıca bağlı bulunur. Her devrin toplumsal psikolojisi, daima o devrin toplumsal ilişkileri tarafından şartlandırılır. Bu, bütün sanat ve edebiyat tarihinin açıkça ispat ettiği bir olgudur. İşte bunun içindir ki, herhangi bir edebi eserin sosyolojik eşdeğeri hakkındaki tanım, eleştirmen bu eserin estetik meziyetlerini değerlendirmekten kaçındığı takdirde eksik ve dolayısıyla yanlış olur." (Plehanov, 1987: 11).

Demek ki Marksist eleştiri kuramı, edebi eseri sadece tematik özellikleri ve içindeki felsefi öz, fikir, ideoloji benzeri içerik çözümlemesi şeklinde değil aynı zamanda onun formalist nitelikleri konusunda da titizlenmeyi gerektiriyor.

Marksist eleştirinin son dönem kuramcılarında Luis Althusser ise sanat ve edebiyatı da hayatın öteki alanlarındaki üretimler gibi düşünerek onların varlık sebebini "ideolojiye" bağlar, ideolojik bulur. Ona göre her sanat eserinin varlık gerekçesi mutlaka bir ideolojiyle bağlantılı olduğu gibi oluşum gerekçesi ve süreci dışındaki her türlü görünümünün de bir şekilde ideolojiyle sarsılmaz bir bağı vardır. "Sanat bize

‘görölmek’ üzere verdiğini, ‘görmek’, ‘algılamak’ ve ‘duyumsamak’ (tanımak değil) altında verir; bu, ideolojidir, sanat ondan doğar, onun içinde yüzer, sanat niteliği ile ondan kopup ayrılır ve onu anıştırır.” (Althusser, 2004: 104). Görüldüğü üzere Althusser de öteki Marksist kuramcılar gibi sanatın özüne ve doğasına dair tespitlerinde “ideolojik” bir içgüdü barındır. Üstelik Althusser, sanatı ideolojiyle bağdaştırmanın ona yapılmış bir haksızlık değil, bilakis onu tanımanın en etkin ve kestirmeden yolu olduğunu da üzerine basa basa vurgulamaktan kendini alamaz. Ona göre;

“Edebiyat da yazarı, yayımcısı, pazarlayıcısı, alıcısı olan bir üretimdir. Sanata bir üretim olarak bakan Marksistler için önemli bir sorundur bu. Çünkü sanatın kendi üretim tarzı ve ilişkileri ile olan bağı, edebiyatın dışında kalan bir sorun değil, eserin niteliğini belirleyen bir etkidir ve sanatın kendi altyapısı ile incelenmesi gereğini ortaya koyar. Örneğin matbaanın keşfinden önce el yazması olarak üretilen ve sınırlı bir okuyucu grubuna seslenen edebiyat, matbaanın keşfinden sonra değişmek zorundadır. Yine, örneğin, koruyucu bir patrona dayanılarak yazılan sanat eserleri ile piyasa esasına göre düzenlenmiş bir üretim tarzının egemen olduğu bir çağda yazılmış sanat eserleri farklı nitelikler göstereceklerdir.” (Moran, 2010: 70).

Sonuç olarak Marksist eleştiri kuramı, sanatı hem tarih içindeki öteki üretimlerin bir parçası olarak görmek hem de içinde yeşerdiği toplumun öteki üretimlerinden herhangi biri şeklinde kabul etmek biçiminde düşünmüş; bunu da belli bir analitik kurarak gerçeşletirmiştir. Marksist eleştirinin ilk dönemlerinde, yani Sosyalizm’den önceki süreçte sanatı ihtiyacın ortaya çıkardığı ve ihtiyacın zamanla yerini estetik beğeniden kaynaklı bir faydaya bıraktığı düşünce var iken, Sosyalist sisteme gečilmenin ertesindeki süreçte ise sanat ve edebiyat eserinin sadece bir tespitler yumağı, doğal olanın onanması ve gerçeşlik aktarımı olarak değil aynı zamanda insanları gerçeğe çağırın, onlara iyiyi, doğruyu telkin eden yönlendirici bir işlevi de bulunması gerektiği şeklinde yeni bir doğaya bürünmüştür.

5. PSİKANALİTİK ELEŞTİRİ KURAMI

Psikoloji ruhun bilgisi ve bilimi, edebiyat ise dilin ve dile özgü zevklerin bilgisi ve bilimidir. Bu bakımdan her ikisi de doğrudan insan ruhuyla ilgilidir ve nihai aşamadaki amaçlarını insan ruhunun tanınması oluşturur. İnsanoğlunun ruhun bilinmesine, gizemlerinin aralanmasına dair çabası çok eski devirlerden beri bir meşguliyet alanıdır. Bununla birlikte, ruh ve onun önemine dair ilk derli toplu çalışmalar Aristo tarafından ortaya konmuştur. Ruh, ruhun doğası, ögeleri, işlevi ve bedenle kurduğu ilişki olabildiğince analitik bir düzlemde tartışmaya açılmış, bazı konularda da belli düzeyde bir berraklık sağlanabilmiştir. Aslında Aristo her bilginin güzel ve hayran olunacak türden bir şey olduğunu; ancak bazı bilgileri diğerlerine yeğ tuttuğumuzu ifade eder. Ancak öyle görünmektedir ki insanı en çok tatmin edecek ve onu en çok heyecanlandıracak bilgi türü insan ruhuna ilişkin olandır. “Ruhun bilinmesi, tüm gerçeğin incelenmesine ve özellikle tabiat bilimine önemli bir katkıda bulunur gibidir.” (Aristoteles, 2000: 1). Psikolojiyi, edebiyatı ve onların şahsındaki öteki bilgi türlerini tabiat bilimlerine önemli katkıda bulunan disiplinler olarak kabul eden Aristo, binlerce yıl öncesinden bilimin sadece dar kalıplı şablonlardan, somut gerçeşliklerden ve doğa bilimlerinden ibaret bir uğraş olmadığına dikkat çekmiş, sanki bulunduğu yerden, geleceğin katı pozitif bilimci mantığının indirgemeci ve ben-merkezci yapısıyla duruşunu asık bir suratla eleştiriye tabi tutmuş gibidir. Bütün bunlardan sonra, diğer birçok alanda olduğu gibi edebiyat psikolojisi konusunda da temeli Aristo’nun attığını ve ancak on dokuzuncu yüzyıl sonrası fizyoloji çalışmalarının bir yansıması olarak ortaya çıkan psikoloji ile psikiyatrinin yeniden hatırlanan miras gibi düşünölmesi gerektiğinin altını çizelim.

“Edebiyat ve psikolojinin en belirgin ve genelleştirilebilir ortak özelliği kendilerine insanın bütününi hedef ve malzeme olarak seçmiş olmalarıdır. Gerçeşten de beşeri ve sosyal bilimler içinde edebiyat ve psikoloji dışında insanı bütünüyle kavramaya ve onun doğasını tanımaya çalışarak yakinen bilmeye dönük bir çabaları yoktur. Her biri insanın bir başka yönünü ele alma uğraşındadır. Oysa edebiyat ve psikolojinin ortak özelliği insanı bir bütünlük içinde kavrayarak onun doğasına yaklaşma gayretindedirler. Teknik unsurlardan yalıtıldığında ve genel olarak bakıldığında her ikisinin de insan ruhunu kavramaya, onun düşünce, davranış ve duygularına yön veren bilinçaltı süreçlerine daha yakından bakmaya ve onu çevresinden koparmadan bir “bütün” olarak görmeye çabalayan çalışma sahaları olduğu görölmür. Bu duruş ve bakış yakınlığı her iki çalışma disiplinini çoğu bakımdan ortak davranmaya ve birbirinden

yararlanmaya götürmektedir. Gerek edebiyat dünyasının vazgeçilmez ögesi olan yazarın psikolojisinin anlaşılması, gerek o psikolojinin esere yansımalarının ipuçlarının elde edilmesi, gerekse eserde yaratılmış olan kurmaca evreni teneffüs eden metin kişilerinin iç dünyalarına nüfuz edilebilmesi bakımından edebiyat ve psikolojinin ortak noktalarının tespiti gerekmektedir. Bu ve benzeri pek çok sorunun cevabını ancak edebiyat ile psikolojinin ortak ve ayrılan noktalarını tespit ettikten sonra bulabiliriz.” (Emre, 2006: 294-295).

Psikanalitik eleştiri, edebiyat ile psikolojinin etkileşiminden ortaya çıkmış ve edebi metin ile onu meydana getiren yazarın derinlerde kalmış, yüzeyden görünmeyen yapıları ortaya çıkarıp hem yazarın hem de metnin karanlıkta kalmış bölgelerini aydınlatmayı amaçlayan bir yöntemdir. “Edebiyatın psikolojisi” deyince yazarın nasıl bir insan olduğunun, bir edebi eserin nasıl yaratıldığının veya edebi eserlerde karşımıza çıkan psikolojik insan tipleriyle bunların davranış özelliklerinin ve nihayet (seyircinin tiyatrodaki etkilendiği gibi), edebiyatın okuyucular üzerindeki etkilerinin incelenmesi anlaşılır diyor Welles ile Warren (1983: 98).

Psikanalitik eleştiri kuramının neyi yapması gerektiği ve hangi zemine oturması gerektiği konusunda Berna Moran yazar merkezli bir bakış açısını ortaya koyar. Sigmund Freud’dan yola çıkarak düşüncelerini temellendiren Moran’a göre mademki yazarı yazmaya iten, doğrudan söyleyemeyip bastırarak kaldıklarını başka yol ve yordamlarla söylemeye sevk eden istekler kılık değiştirmek suretiyle edebi eserde temsil edilmektedir, o halde yapılması gereken edebi eserin içine sinmiş gizli kapaklı, kıyıda köşede kalmış ipuçlarını değerlendirerek derin yapıya nüfuz etmektir. Freud için nasıl rüyalar günlük hayatımızın renk ve biçim değiştiren tarafları ise ve yorumlanarak insan bilinçaltıyla ilgili bazı gerçeklere ulaşıyor ise edebi metin yorumlanarak da yazarın bilinçaltına ulaşılabilir.

“Bundan ötürü bir sanat eserine, yazarın bilinçaltında kalmış isteklerinin, korkularının vb. sembollerini taşıyan bir belge gibi bakabiliriz. Psikanalitik eleştiriye kullananlara göre, yazarın eseri, psikanaliz tedavisindeki bir hastanın sözleri gibi ele alınabilir ve o zaman yazarın gizli isteklerini, cinsel eğilimlerini, bilinçaltı dünyasını araştırıp ortaya dökmek için eserini incelemek gerekir. Psikanalizin bu yolda kullanılması eserden hareket ederek yazarı açıklayan eleştiri türüne girer ve eser hakkında bize fazla bir şey söylemez. Ama psikanalize dayanan yöntem yalnız yazarın biyografisi için kullanılmaz, aynı zamanda esere ait özellikleri açıklamaya da yararlıdır.” (Moran, 2010: 152).

İşte eser içindeki insanların psikolojilerini aydınlatmak için de psikanalizin çeşitli kuramlarından yararlanılır ki özellikle roman ve öykü başta olmak üzere anlatmaya dayalı metinlerde yer alan kişilerin yaptığı her hareketin gerisinde psikoloji çalışmalarının tespit ettiği bir bilinçaltı gerçeği vardır. Psikanalitik açıdan yazar eşliğinde edebi eseri açıklamaya dönük çalışmalar ilk örnekleri Freud’da görülmek üzere -Dostoyevski ve Shakespeare metinlerinin çözümlenmesi- Freud sonrasında da devam etmiştir.

Psikanalitik kuramın üstesinden gelmeyi amaçladığı meselelerden biri kuşkusuz edebi metnin karanlık noktalarını aydınlatmak, yüzey yapıya sinmiş olan derin yapı öğelerini ortaya çıkarmaktır. Bunun yollarından biri de özellikle anlatmaya bağlı edebi metinlerde yer alan insanların iç dünyalarının, birbirlerine olan mesafelerinin, ilişki biçimlerinin de içinde yer aldığı birçok meseleyi gerçekle yüzleştirmektir. Edebiyat psikoloğu, ele aldığı metindeki tipler ve karakterler ile gerçek hayattaki insanların psikolojisini karşılaştırmak suretiyle edebi metnin gerçeklik zeminine dair ciddi bilgiler sunabilir.

“Oyunlardaki ve romanlardaki karakterleri biz psikolojik bakımdan gerçeğe uygun olup olmadıklarına göre değerlendiririz. Bu eserlerin içindeki durumlar ve olaylar da aynı ölçüler içinde değerlendirilir. Bazen bir yazarın bilerek ve açıkça veya müphem bir şekilde bağlandığı bir psikolojik tezinin, karakterlerden birinin veya eserde anlatılan bir durumun özelliklerine uygunluk gösterdiği görülür.” (Welles ve Warren, 1983: 120).

Tersi de olabilir. Yazarın metninde canlandırdığı insanlar, olaylar ve durumlar gerçek hayatta karşılaştıklarımızla ciddi çelişkiler de yaratabilir. Aslında bu ikinciler de en az öncekiler kadar çözümlenmeyi bekleyen sorunlardır. Ancak, burada, öncelikle bilinmesi gereken husus, yazarın yarattığı karakterler, durum ve düşünceler ille de bir psikolojik kurama uygunluk göstermek zorunda değildir.

Çünkü evrensel ve herkese uygulanabilir bir psikoloji yoktur. Her insanın tek tek ele alınması gereken özel psikolojiler vardır ve elbette bir yazar, metnin malzemesine dönüştürdüğü her türden insanın psikolojini canlandırırken kuramsal psikolojiyle değil kendi içgüdüleriyle hareket eder. Gerçekten de

“Nasıl bir eserin sosyal gerçeklere uygunluk göstermesini bekleyemezsek, aynı şekilde psikolojik gerçek de her yerde geçerli olmayan tabii bir ölçüdür. Elbette bazı durumlarda psikolojik yaklaşım eserdeki karmaşıklık ve tutarlılık gibi sanat değerlerini güçlendirmektedir. Fakat böyle bir amaca psikoloji teorilerine başvurmadan başka yollarla da ulaşılabilir. İnsan zihninin ve çalışma şeklinin teorik yönlerinin sistemli ve bilinçli bir şekilde incelenmesi bakımından psikolojinin sanat için bir değeri yoktur ve psikoloji kendi başına bir sanat değeri taşımamaktadır. Psikoloji bazı hassas sanatkârlara realiteyi daha iyi kavramada, onların müşahade kabiliyetini arttırmada ve fikirlerini evvelce bilmedikleri, yeni keşfettikleri bazı kalıplara dökmede yardımcı olabilir. Fakat psikoloji kendi başına sanat eserinin yalnız yaratılışının hazırlık safhasında yardımcı olur. Sanat eserinin kendi içinde ise psikolojik hakikat ancak esere bir bütünlük, tutarlılık ve karmaşıklık sağladığı nispette bir değer taşır.” (Wellek ve Warren, 1983: 122).

Aslında, edebi metnin öteki bütün unsurlarında olduğu gibi psikolojik tarafıyla ilgili olarak da bütünün içine sinmiş olan parçalardan; bütünden koptuğu an yok hükmüne geçen öğelerden bahsetmek gerekir. Dolayısıyla, bütünüyle nesnel ve her metne uygulanabilir bir psikoloji arayışından ziyade sadece o metne özgü bir psikoloji tespiti her zaman için edebiyat biliminin doğasına daha uygun düşer.

6. YAPISALCILIK

Modernizmin ortaya çıkardığı yapısalcılık bir yöntem olarak sosyal bilimlerin ve sanat ile edebiyat çalışmalarının önemli bir kısmını işgal eden yöntemlerden biridir. Problem çözmede yapıyı esas alarak onun dışındaki etkenleri ya hiç görmeyen yahut işlevlerini mümkün mertebe aza indirgeyen yapısalcılık edebi metin çözümlemelerinde özellikle metin merkezli bakışların kendisinden yararlandığı önemli bir bakış açısı getirmiştir. Yirminci yüzyılın başında öğrencilerinin notlarını derleyip topladığı Ferdinand de Saussure’in *Genel Dilbilim Dersleri*’nden ilham alan ve yapısal dilbilimin bir devamı sayılması gereken yapısalcılık kuramı 1960’lı yıllardan itibaren Michel Foucault, Jacques Derrida ve Roland Barthes ile Tzvetan Todorov’un yaptığı çalışmalarla güçlenmiş, sosyal bilimlerin pek çok alanında olduğu gibi edebiyat biliminde de ciddi çalışmalar yapmıştır.

Terry Eagleton yapısalcılığı, Saussure’in geliştirdiği dil kuramının, dilin kendisi dışındaki nesne ve faaliyetlere uygulanma çabası olarak tanımlar. Yapısalcılık kuramının özü, her şeyin dilbilimin sınırları içerisinde, dilbilimin terimleri ile yeniden düşünülmesi ve analiz edilmesidir. Buna göre örneğin, bir mite, güreş müsabakasına, akrabalık sistemine, lokanta menüsüne veya bir yağlıboya resme dilsel göstergeler sistemi olarak bakılabilir (Eagleton, 2011: 109). Yapısalcıların, edebiyattaki çalışma alanı olarak öncelikle şiir türü olmuştur. Burada Yuri Lotman’ın *The Structure of the Artistic Text* ve *The Analysis of the Poetic Text* adlı çalışmalarından bahseden Eagleton (2011: 113), yapısalcıların şiirsel metni, “içinde anlamın sadece bağlamsal olarak var olduğu ve benzerlikler ve karşıtlıklar kümeleri tarafından yönetilen tabakalaşmış bir sistem olarak” gördüğünü söyler. Şiire o güne kadar rastlanmayan; romantiklikten uzak, rasyonel bir bakış açısıyla yaklaşan yapısalcılık kuramı uygulayıcıları düzyazı alanında da yeni bir kavram ortaya atarlar: Anlatıbilim. Eagleton, bunu Todorov’un çalışması üzerinden örneklendirir:

“Tzvetan Todorov, Boccaccio’nun Decameron hikâyelerini benzer bir ‘dilbilgisel’ analize tabi tutarak hikâyedeki kişileri isim, karakterlerin niteliklerini sıfat, eylemlerini de fiil olarak ele alır. Böylece Decameron’daki her hikâyeye, bu birimleri farklı yollarla birleştiren bir tür uzun cümle olarak okunabilir. Eserin konusu kendi yarı dilsel yapısı haline geldiği için (zaten yapısalcılık için her edebiyat eseri böyledir) görünüşte dışsal bir gerçekliği betimlerken aynı zamanda gizliden gizliye kendi inşa edilmiş süreçlerine de bir göz atar. Sonuçta yapısalcılık her şeyi yeni baştan dil olarak düşünmekle kalmaz, her şeyi yeni baştan konusu dilin kendisiymiş gibi düşünür.” (Eagleton, 2011: 116-117).

Yapısalcılık kuramı, yazarın dünyasından ziyade edebi metnin dünyasına kulak kesilir. Bu anlayışa göre;

“Edebi tenkitçinin takip edeceği en doğru yol, genellikle romancının dünyasından daha dağınık kendi gerçek ve hayali dünyamızdan ziyade, romanda yaratılmış olan dünyaya bakmaktır. Dünyası, bizimkinden farklı düzen ve ölçülere göre kurulmuş olsa da, eğer bu dünya, sınırlı olmakla beraber geniş bir hayat görüşünün gerektirdiği evrensel unsurları içine alıyor, derin ve önemli konuları kapsıyor ve olgun bir adamın düşünce sistemini yansıtıyorsa, böyle bir romancıya büyük bir romancı demekle yetiniriz.” (Wellek ve Warren, 1983: 294).

Görüldüğü gibi yazardan hareketle metne gitme ve metin çözümlemesi yapma yerine metne belli bir kıymet ölçüsü biçerek yazarına ulaşma yöntemi, yani metin merkezli bir bakış açısı ayan beyan ortadadır. Böylece yapısalcılığın göz önünde bulundurduğu birinci dereceden malzemenin eser olduğu ve eserin mahiyetinin yazarın niteliği konusundaki fikri besleyici asıl gerekçeleri oluşturduğu düşüncesi kendiliğinden belirginlik kazanır.

Berna Moran’a göre (2010: 186) yapısalcılık yöntemi:

“Yüzeydeki birtakım fenomenlerin altında, derinde yatan bazı kuralların ya da yasaların oluşturduğu bir sistemi (yapıyı) aramaktır. Önemli olan şu: Sistemdeki birimler kendi başlarına bir anlam taşımazlar, sistem içinde birbirleriyle bağıntıdır onlara anlam kazandıran, çünkü ancak o zaman bir sistemin parçası olarak ele alınabilirler.”

Berna Moran, yapısalcılığın sadece yapıyı çözmeye ve anlamaya yönelik bir yaklaşım olmasından dolayı metin dışı öğelerin değerlendirilmesini, çözümlenmesini reddettiklerini de sözlerine ekler.

Tahsin Yücel ise yapısalcı kuram ve yöntemin özelliklerini altı maddede açıklar (1999: 13):

1. Ele alınan nesnenin ‘kendi başına ve kendi kendisi için’ incelenmesi;
2. Nesnenin kendi öğeleri arasındaki bağıntılardan oluşan bir ‘dizge’ olarak ele alınması;
3. Söz konusu dizge içinde her zaman işlevi göz önünde bulundurma ve her olguyu bağlı olduğu dizgeye dayandırma zorunluluğunun sonucu olarak, nesnenin artsüremlilik içinde değil eşsüremlilik içinde ele alınması;
4. Bunun sonucu olarak, köken, gelişim, etkileşim vb. türünden artsüremsel sorunlara ancak nesnenin elden geldiğince eksiksiz bir çözümlemesi yapıldıktan sonra ve bunların da dizgesel olarak ele alınmalarını sağlayacak yöntemler geliştirilebildiği ölçüde yer verilmesi;
5. Nesnenin ‘kendi başına ve kendi kendisi için’ incelenmesinin sonucu olarak, ‘doğaötesel’ değil, ‘özdekçi’ bir tutum izlenmesi;
6. Bu yaklaşımın felsefel, siyasal ya da sanatsal bir öğreti değil, tutarlı bir çözümleme yöntemi olmaya yönelmesi, dolayısıyla düşüngüsel yaklaşımla bir ilgisi bulunmaması.

7. POSTYAPISALCILIK

Modernizmin ardından gelen, yoğun biçimde ileri kapitalizmin yarattığı postmodernizmin ortaya çıkardığı ve yapıyı tanımayı, anlamayı, çözmeyi değil yapı bozumunu esas alan bir çözümleme yöntemidir. Bu anlayışın çok doğal sonucu olarak postyapısalcılık klasik devrelerdeki eser, modern evredeki metin yerine anlatı tabirini kullanır.

“Yapısalcılık bir yeni analiz biçimi olarak kendini ortaya koyarken genel anlamda bir tür mutlakiyete ulaşabilme imkânını ele alır. Bu nedenle sonuç itibarıyla yapısalcılık, modern bilimsel yaklaşım tarzının somut bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Postyapısalcılık ise bütün belirleyicilik şekillerinin bir reddi olup ya çoğul olanakları ve çeşitlilikleri ya da sonsuz oluşa sahip bir özne için sınırlanmamış bir yaklaşım biçimi olarak karşımıza çıkar.” (Saygın, 2010: 30-31).

Postyapısalcı kuram, yapısalcılığın aksine düzene değil düzensizliğe, hiyerarşiye değil anarşiye vurgu yapar. Postmodern sürecin ortaya çıkardığı anlatılar ciddi anlamda karmaşık, olay örgüleri bulunmayan, bireyleri bütüncül/çelişkisiz davranışlar göstermeyen, mekânları hareketli ve onları tüketenlerle, onlara muhatap olanlarla sağlıklı ilişkiye girmeyen, ha bire değiştiğinden bir türlü içselleştirilmediğinden sürekli yabancılanan, zaman kurguları, geçmiş, şimdi, gelecek sırasını kaybedip kimi zaman geleceğin

geçmişe, geçmişin geleceğe taşındığı, kimi zaman şimdinin uzak bir geçmiş gibi anlatıldığı asistematik akışı olan bir süreç, temaları tez-antitez ikileminin dışında kalan, belli bir rengi, duruşu, perspektifi olmayan mümkün merteye dağılgan bir doğaya sahiptir. Postyapısalcı kuramın egemen olduğu süreçte anlatılar anti mükemmeliyetçi ve mutlaka kusur taşıyan, esnek, birbirinin içine geçmiş, hat ihlalleri yapan kurgulardan ibaret, çok kültürcü söylemler barındıran, polifonik, çok üsluplu, tür ve tekil üsluplarını reddettiğinden melez anlatım biçimlerinin egemen olduğu, çoğunlukla net mesajlar yerine daha temkinli, daha flu, daha mütereddit söylemlerin egemen olduğu merkez-siz, merkez-çevre ilişkisinin olmadığı yahut birbirine tamamen esnek bağlarla bağlı olduğu, küçüğü, değersiz, minörü öne çıkararak büyük söylemleri minimize eden yahut hiç görmeyen, büyük söylemleri, devasa metinleri parodik ve ironik yaklaşımlarla dinamitleyen, aşağılayan, küçük düşüren bir mantığa sahiptir.

8. ALIMLAMA ESTETİĞİ

Alımlama estetiği, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren edebi eseri okur odaklı inceleyen ve değerlendiren bir edebiyat kuramı olarak karşımıza çıkar. Alımlama estetiği kuramına göre öncelik yazarda ya da metinde değil, okurdadır. Çünkü edebi eserin yazılış sebebi okurdur. Edebi eser ancak okuyucusu ile bulunduğu zaman anlam ve değer kazanır. Alımlama estetiğinin temelinde "yazar-metin-okur" ilişkisi yer alır (Yüce, 2016: 114).

Bu kuramın öncülerinden Wolfgang Iser, "Metin içindeki boşlukların veya eksik yönlerin/açıklıkların okuyucu tarafından doldurulması/tamamlanması ile interaktif bir okuma ediminin gerçekleşmesi"nden söz eder. Iser'e göre "Okuyucu boşlukları doldurduğunda iletişim başlar. Boşluklar, metin-okuyucu ilişkisinin üzerinde döndüğü bir tür eksen işlevi görür. Dolayısıyla metnin yapılandırılmış boşlukları, metnin anlamı üzerine okuyucu tarafından gerçekleştirilecek düşünme sürecini teşvik eder." (Iser, 1978: 169). Bu durum Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan Fransız yazar J. M. G. Le Clézio'nun *Altın Balık* adlı romanında² çok daha ayrıntılı bir şekilde karşımıza çıkar. Yazar, tıpkı deftere yazılmışçasına metnin orijinalinde bazı değişiklikler yapmış, hatta birtakım cümlelerin altını, diğer bir kısmının ise üstünü çizerek bazı kelimeleri belirginleştirmek bazılarını ise silmek yoluyla okuru metne dâhil etme yönünde tercihte bulunmuştur. Söz konusu tercih doğrudan doğruya okuyucuyu anlatımın içine çekme girişimidir. Okuyucu yazar tarafından metinde bırakılan anlam ve yargı boşluklarını doldurmaya davet edilmenin yanı sıra ruh haline, yaşına, kültür durumu ve bilgi birikimine bağlı olarak söz konusu eksikleri gidermenin de partneri olur. Yazar dağılmış bir özneye dönüştürülürken metin merkeze yerleştirilir ve okuyucudan yazarın bıraktığı dağınıklığı toparlaması istenir. Böylece yazar-okuyucu karşıtlığı devre dışı bırakılarak modern süreçlerde hâkim kılınan/muktedir özne ile mahkûm edilen/edilgen öznenin sınırları ortadan kaldırılmış olur.

9. SONUÇ

Edebiyat bilimi, varlığını büyük oranda edebiyat eleştirisine borçludur. Edebiyat ile insan ve hayat arasındaki ilişkiyi olduğundan daha belirgin hale getirmeye adanmış edebiyat eleştirisi, modern bilim anlayışı ortaya çıkmadan önce de kendini edebiyat eserine ve onun yazarına yönelik kanaatler olarak ortaya koymakta idi. Ancak modernleşmeyle birlikte bilimsel bilginin ortaya çıkışı, ardından her bir disiplinin kendi epistemolojik alanını oluşturması ve kendine özgü yeni metodolojiler inşa etmesi edebiyat bilimini de teori ve yöntemler kurmaya yöneltmiştir. Her ne kadar Antik Yunan'dan, hatta Kadim Mısır'dan beri bilimin iki ana damarı olan fen, matematikten ve onun türevlerinden; sosyal bilimler ise dil ve onun türevlerinden ortaya çıkmış görünse de on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar her iki damarda da ciddi çatlama olmuş, matematik fizik üzerinden doğa bilimlerine ve fizyoloji üzerinden sağlık bilimlerine; dil ise edebiyat ile yorum bilgisi üzerinden tarih, felsefe ve sosyolojiye kapı aralamış idi. Modernleşmeye bağlı olarak bilimin hayatın kıyısından merkezine inmesi bilimsel disiplinleri hızlıca birbirinden ayıştırmış, nihai aşamada sosyal bilimler de fen bilimler gibi onlarca branşta temsil bulmuştur. Hiç kuşkusuz edebiyat bilimi de bu süreçte kendine ait hisseyi almış, yaklaşık yüz elli yıl boyunca kendisini oluşturan dinamiklerin doğasına, yapı ve işlevine yönelik sayısız neşriyatla zenginleşmiştir.

Edebiyat eleştirisinin ürünü olan edebiyat bilimi, diğer pek çok sosyal bilim gibi hem meşruiyetini tahkim etmek hem de işlev alanını genişletmek için kendi ontolojisini kurmuş, kendine özgü bir

² Le Clézio, Jean-Marie Gustave (2008). *Altın Balık*. Çev. Bahadır Gülmez. İstanbul: İletişim Yayınları, 212 s.

epistemik alan yaratmış ve edebiyat biliminin okutulduğu kürsülerin dışına çıkarak edebiyat sosyolojisi üzerinden toplumun farklı kesimlerine edebiyat sanatını olduğundan daha etkili ulaştırma yöntemleri geliştirmiştir. Başlangıçtan beri klasik edebiyat yöntemi, pozitivist ve Marksist yöntemler, edebiyat sosyolojisi, psikanalitik edebiyat eleştirisi, alımlama estetiği, yapısalcılık ve postyapısalcılık gibi tasarruflarla edebiyat hayatı, edebiyat dünyası, yazar, edebiyat eseri, okuyucu, kültür zümreleri gibi karmaşık meseleler ya bütütün açığa kavuşturulmuş ya da gündeme taşınarak belirginleştirilmiş, çözüme kavuşturulmasa bile sorunsala dönüştürülmüştür. Kimi doğrudan edebiyatın içinden ve edebi değerlerin zorlamalarıyla kimi de zihinsel süreçlerin, dünya görüşlerinin ürünü olarak ortaya çıkan edebiyat biliminin bu kuram ve yöntemleri hali hazırda hala tartışılmakta ve tartışıldıkça da bağlamına göre edebiyatı, edebiyat bilimini yeni ufuklara taşımaktadır. Edebiyat nasıl insan doğasını keşfetmenin, ona yakından bakarak ondaki gizemleri ortaya çıkarmanın zarif bir sunumu ise edebiyat yöntemleri de o zarif sunumun yollarını ortaya koymanın zihinsel kodlarıdır. Bütün bunlardan sonra açıkça ifade edelim ki edebiyat sanatını da edebiyat bilimini de bugünden geleceğe taşıyacak olan, edebi eserler kadar onlara yaklaşma biçimlerini sistematik hale getiren edebiyat kuram ve yöntemleri olacaktır.

KAYNAKÇA

- ALTHUSSER, L. (2004). *Sanat Üzerine Yazılar*. Çev. Alp Tümertekin, Zühre İlkelen. İstanbul: İthaki Yayınları.
- ALVER, K. (2004). *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*. Ankara: Hece Yayınları.
- ARİSTOTELES (2000). *Ruh Üzerine*. Çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları.
- CARLONI, J. C. ve FİLLOUX, J. C. (1984). *Eleştiri Kuramları*. Çev. Tahsin Yücel. Ankara: Kuzey Yayınları.
- EAGLETON, T. (2011). *Edebiyat Kuramı*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- EMRE, İ. (2006). *Edebiyat ve Psikoloji*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- EMRE, İ. (2012). *Edebiyat Bilimi (Teoriler-Yöntemler-Uygulamalar)*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- FREVILLE, J. ve PLEHANOV, G. (1968). *Sosyalist Gözle Sanat ve Toplum*. Çev. Asım Bezirci. İstanbul: May Yayınları.
- GRISEBACH, M. M. (1995). *Edebiyat Biliminin Yöntemleri*. Çev. Arif Ünal. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ISER, W. (1978). *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- LUKACS, G. (1985). *Estetik-I*. Çev. Ahmet Cemal. İstanbul: Payel Yayınları.
- MARX, K. ve ENGELS, F. (2001). *Sanat ve Edebiyat Üzerine*. Çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları.
- MARX, K. ve ENGELS, F. (1995). *Yazın ve Sanat Üzerine I*. Çev. Öner Ünal. Ankara: Sol Yayınları.
- MORAN, B. (2010). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- PLEHANOV, G. (1987). *Sanat ve Toplumsal Hayat*. Çev. Cenap Karakaya. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- SAYGIN, T. (2010). Yapısalcılıktan Postyapısalcılığa. Armağan Öztürk (Der.), *Postyapısalcılık*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 7-34.
- TURAL, S. (2004). *Edebiyat Bilimine Katkılar I*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- YÜCE, S. (2016). Edebiyatta Gerçekçilik ve Alımlama Estetiği. *Söylem Filoloji Dergisi*, 1(2), 105-117.
- YÜCEL, T. (1999). *Yapısalcılık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- YÜCEL, T. (2007). *Eleştiri Kuramları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- WELLEK, R. ve WARREN, A. (1983). *Edebiyat Biliminin Temelleri*. Çev. Ahmet Edip Uysal. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.